

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SOMATİK FRAZEOLGİZMLƏR

Leyla MİRZƏYEVA *

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud olan somatik frazeologizmlər müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Digər tərəfdən, "somatik" anlayışının izahı verilir və müxtəlif somatik frazeoloji birləşmələri geniş dil materialı, nümunələr, misallar əsasında öyrənilir. Frazeologiya anlayışının dəqiq şəkildə nəyi və yaxud nələri özündə birləşdirməsi, frazeologiyanın konkret olaraq dilə bu və ya digər şəkildə göstərdiyi təsir, doğma dilimizdə və ingilis dilində mövcud olan somatik komponentli frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, bu növ frazeoloji vahidlərin formalaşmasındakı faktorlar araşdırılır. Bu növ frazeologizmlərin dilimizdə və ingilis dilində müqayisəli təhlili iki xalqın oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxmasına kömək edir. Belə ki, frazeologizmlər, xüsusilə, somatik frazeologizmlər müəyyən xalqın mədəniyyətini, adət-ənənələrini və inkişafını öyrənməyin mühüm vasitələrindən biridir.

Açar sözlər: *frazeologizm, somatik frazeologizm, osteonimik, anqionimik, sensonimik*

Somatic Phraseologism in Azerbaijan and English Languages

Abstract: The article compares the somatic phraseology existing in Azerbaijani and English languages. On the other hand, the concept of "somatic" is explained and various somatic phraseological combinations are studied on the basis of a wide range of linguistic material, examples, and examples. The concept of phraseology includes exactly what or what, the effect of phraseology on the language in one way or another, the lexical-semantic features of somatic component phraseology existing in our native language and in English, and the factors in the formation of this type of phraseological units are investigated. A comparative analysis of this type of phraseology in our language and in English helps to reveal the similarities and differences between the two nations. Thus, phraseology, especially somatic phraseology, is one of the important means of studying the culture, traditions and development of a certain nation.

Key Words: *phraseologism, somatic phraseologism, osteonymic, angionymic, sensonymic*

Giriş

Dil bir-birilə vəhdət təşkil edən iyerarxik quruluşa malik olan müxtəlif vahidlərin toplusundan ibarətdir. Dil sisteminə daxil olan belə vahidlərdən biri də uzun zamandan bəri dildə sabitləşmiş, xalqın dünyagörüşünü və milli koloriti əks etdirən frazeologizmlərdir. Dilin leksik tərkibində, dil sistemində frazeoloji vahidlərin, ifadələrin işlənməsi hər zaman aktual məsələlərdən olmuşdur. Dildə frazeoloji birləşmələrin bu qədər aktual olmasının başlıca səbəbi, fikrimizcə, gündəlik həyatda frazeoloji birləşmələrin geniş şəkildə istifadə olunmasıdır. Frazeoloji birləşmələr, demək olar ki, həyatın bütün sferalarını əhatə etməkdədir, onların məna növlərindən biri də dilçilikdə "somasemiya" termini ilə adlandırılan və bədən üzvlərinin köməyi ilə yaranan frazeoloji vahidlərdir.

Somatizmlər bütün dillərdə çoxmənalılıq ifadə edən və bu baxımdan da frazeologizmlərin yaranmasında başlıca mənbə hesab edilən sözlərdir. Onların gündəlik danışmada sıx şəkildə istifadə edilməsi bu problemin hər zaman aktual qalmasına və dilçilərin maraq dairəsində olmasına şərait yaratmışdır. Somatik frazeologizmlərin sıradan çıxıb, arxaik sözlərə çevrilməməsi problemin bütün dövrlərdə aktual qalmasına və dilçilər tərəfindən müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmasına şərait yaratmışdır.

Xalqların bir-birilə sıx əlaqə qurduğu və inteqrasiya münasibətlərinin genişləndiyi bir zamanda somatik frazeologizmlərin diqqət mərkəzində olması təsadüfi deyildir. Belə ki, somatik frazeologizmlər xalqların milli ruhunu özündə əks etdirən mühüm mənbələrdən hesab edilir və fikrimizcə, bir xalqın mədəniyyətinə, onun dünyagörüşünə bələd olmanın ən faydalı və aktual yollarından biri də somatik frazeologizmləri öyrənməkdən və onları tədqiq etməkdən ibarətdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, məqalədə bəhs edilən, ingilis və Azərbaycan dillərində öyrənilən somatik frazeologizmlər bu gün dilçiliyin aktual problemlərindən hesab olunur. Somatik frazeologizmlər də dilin digər vahidləri kimi dilin zənginləşməsinə, ifadəli və emosional olmasını təmin edən birləşmələrdir. Somatik frazeologizmlərin öyrənilməsi və tədqiqi bu gün də davam etməkdədir, bu birləşmələr bədi

* Bakı Avrasiya Universiteti, ingilis dili müəllimi, e-mail:mirzeyevaleyla4@gmail.com

əsərlərdə, gündəlik danışmada, həyatın bütün sahələrində özünə yer etmiş və sabitləşmiş ifadələrdir. Somatik frazeologizmlər xalqın fon biliyinə, onun təfəkkür tərzinə əsaslanır, buna görə də hər hansı bir ifadənin mənasını bilmədikdə, situasiyaya adekvat hakim olmaq qeyri-mümkündür. Bu baxımdan yanaşdıqda problemin bu gün də aktual və işlək olması, məsələnin daha dərinə və sistemli şəkildə öyrənilməsinə və tədqiq olunmasına şərait yaratmışdır.

1. Frazeologiya Nədir və Onun Vahidlərinin Leksik-Semantik Təkrarsızlığını Şərtləndirən Amillər

Hər bir dilin müəyyən özünəməxsus ifadələri və cümlələri var ki, onlar digər dilin nümayəndələri tərəfindən başa düşülmür. Hətta ifadə tərkibindəki bütün sözlərin mənalərini anlasaq, qrammatikanı düzgün şəkildə başa düşsək belə, yenə də qarışıqlıq yaranır. Dilin leksik layındakı bu cür ifadələr hazır birləşmələr olub, uzun zamandan bəri dildə möhkəmlənmiş xüsusi vahidlərdir. Belə birləşmələr ayrılıqda müstəqil mənaya malik olmur, onlar bütövlükdə ümumi bir məna ifadə edir. Həmin vahidlərdə iştirak edən ayrı-ayrı sözlər birləşərək ümumi bir mənanın yaranmasına xidmət edir. Belə vahidlərin tərkib hissələrinə daxil olan sözlər qrammatik cəhətdən də müstəqil olmur, onlar birləşmə tərkibində öz ilkin mənalərini itirir və ayrı-ayrılıqda cümlə üzvü ola bilmirlər (Arnold, 1986:150).

Söz birləşmələrinin dilçilik elmində iki qrupunun sərbəst və qeyri-sərbəst söz birləşmələrinin olduğu göstərilir. Bu cür söz birləşmələri sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri də adlandırılır. Sərbəst və ya qeyri-sabit söz birləşmələri o birləşmələr hesab edilir ki, onun tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olur, hər bir üzvü ayrı-ayrılıqda sintaktik cəhətdən təhlil edilib müstəqil cümlə üzvü olur. Sabit və ya qeyri-sərbəst söz birləşmələrində isə tərkib hissələri o müstəqilliyini itirib, birləşmə daxilində ümumi bir məna ifadə edir, bütövlükdə bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Belə vahidlər frazeologizmlər və ya frazeoloji birləşmələr termini ilə də ifadə olunur. İngilis dilində bu tip birləşmələr çox zaman idiom da adlandırılır.

Frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən bir sıra xüsusi cəhətlər var: 1) frazeologizmlər dildə hazır şəkildə mövcud olur, sərbəst söz birləşmələri dilin qrammatik qayda-qanunları əsasında formalaşır; 2) frazeoloji birləşmələri tərkib hissələrinə ayırmaq mümkün deyil, sərbəst söz birləşmələri haqqında isə eyni fikri söyləmək düzgün deyil; 3) frazeoloji vahidlər frazeologiyanın, sərbəst söz birləşmələri isə sintaksisin tədqiqat obyektidir; 4) frazeoloji birləşmələrin komponentləri əsasən sabit olur, sərbəst söz birləşmələrinin tərkib hissələrini isə başqa sözlərlə də əvəz etmək mümkündür; 5) frazeoloji birləşmələrin strukturu sabitdir, onlar arasına söz daxil edilməsi mümkün olmadığı halda, sərbəst söz birləşmələrinin tərəfləri arasına söz artırmaq mümkündür; 6) frazeologizmlərin dildə ekvivalenti olsa da, sərbəst söz birləşmələrinin qarşılığı olmur; 7) frazeologizmlərlə sərbəst söz birləşmələri arasındakı fərq tərcümə prosesində də özünü göstərir, frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı hərfi tərcümədən istifadə olunması bir az qəribə səslənsə də, sərbəst söz birləşmələrinin hərfi tərcüməsi mümkündür (Алексева, 2001:18).

Adam Makayi özünün “İngilis dilində idiomların strukturu” kitabında idiomların xarakteristikası haqqında bir neçə fərqləndirici cəhətləri qeyd edir: 1) idiomlar ən azı iki hissədən ibarət olan vahidlərdir; 2) idiomun mənası onun tərkib hissələri ilə müəyyən edilmir; 3) idiomlar yanlış məlumatlandırma potensialına malikdir, belə ki, onların hissələri çoxmənalıdır və bu dinləyici tərəfindən yanlış anlaşıla bilər; 4) idiomlar uzun zamanlardan bəri xalqın dilində oturmuş, möhkəmlənmiş ifadələrdir, onlar dildə xüsusi, hazır ifadələrdir (Myry, 2003:24).

Frazeoloji birləşmələrin struktur xüsusiyyətləri ilk dəfə İ.A. Boduen de Kurtenenin adı ilə bağlıdır. Boduen de Kurtene dilin tərkibində olan sabit və sintaktik cəhətdən bütöv olan belə vahidləri qiymətləndirərək yazır: “Avtomatik təkrar zamanı, bu prosesdə yaradıcı işin olmaması, ümumiyyətlə dil yaradıcılığının olmaması zamanında hətta bütöv cümlələr də sintaktik cəhətdən bölünməzlik səciyyəsi qazana bilər. Bunlar atalar sözləri, məsəllər,

əzbərlənmiş şeirlərdir” (Bashkatova, 2015: 45-51). Bu xüsusiyyətləri qeyd edən zaman müəllif “frazeologiya” terminindən istifadə etmir.

H. Rəhimzadə Azərbaycan dili frazeoloji materiallarını: a) öz leksik-semantik parçalanmazlığı ilə fərqlənən obrazlı ifadələr (idiomlar), b) sabit söz birləşmələri olmaq üzrə iki qrupa bölür. Beləliklə, dilçi frazeologiya termininə geniş mənada yanaşmışdır.

A.İ. Smirnitkiy frazeoloji birləşmələrin əsasən üç yolla yarandığını qeyd edir:

1) Ümumi, geniş yayılmış subyektlərə istinad olunan metaforalar əsasında. Məsələn, much water has flowed under the bridge (körpünün altından çox sular axıb), to fish in troubled waters (çətin vəziyyətdən istifadə etmək) və s.

2) Konkret, xüsusi subyektlərə istinad olunan metaforalar əsasında. Məsələn, sit above the salt (yuxarı başda oturmaq), City of brotherly love (Filadelfiya) və s.

3) İfadələrin birbaşa məxsus olduğu sferadan başqa bir sferaya köçürülməsi əsasında yaranan metaforalar. Məsələn, acid test (çətin yoxlama), dyed in grain (rəngi solmayan), throw up the sponge (imtina etmək) və s.

Frazeoloji qovuşmalarda (ingilis dilli ədəbiyyatlarda onları çox zaman “dəmir ifadələr” (cast iron idioms) kimi də adlandırılır) komponentlər arasında mənə və struktur baxımından sıx bağlılıq vardır. Onların tərkib hissələri arasına heç bir söz əlavə etmək olmur. Bu birləşmənin tərkib hissələri bir-birilə sıx şəkildə qaynayıb-qarışır və bütöv bir mənənin yaranmasına xidmət edir. Məsələn, Azərbaycan dilində burnunun ucu göynəmək, dilinin üstündə ot çıxmaq, dişi bağırsağını kəsir, gözü su içməmək və s., ingilis dilində to wind someone round one’s finger (barmağına dolamaq), to wear one’s heart on one’s sleeve (ağındakı dilində olmaq), one’s heart sinks into one’s boots (kədərlənmək) və s.

Frazeoloji birliklər (uyuşmalar) də semantik cəhətdən bölünməyən vahidlərdir. Onları frazeoloji qovuşmalardan fərqləndirən başlıca cəhət odur ki, frazeoloji birləşmənin ümumi mənəsi komponentlərindən hasil olur, onlar məcazi mənədə istifadə olunan ifadələrdir. Bu tip frazeoloji vahidlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, əsas və aslı tərəflər arasına söz artırmaq mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində fikrə getmək, xəcalət çəkmək, ayağını saxlamaq, ayrı düşmək, yola düşmək, gözü dəymək, ad çıxarmaq, söz almaq, söz güləşdirmək və s.; ingilis dilində to give mouth (açıq söyləmək), to put a swear in somebody’s wheel (badalaq gəlmək), crush in the bud (bələkdə ikən məhv etmək), to be on everybody’s lips (adı dildən-dilə düşmək) (Ilyish B. A. The structure of modern 1970: 243) və s. Bu tip frazeoloji birləşmələrdə qrammatik cəhətdən də müəyyən dərəcədə sərbəstlik mövcuddur. Akademik V.V. Vinqradov ştamp frazaları, klişe adlanan ifadələri, ədəbi sitatları, qanadlı ifadələri, atalar sözü və məsəlləri də frazeoloji birlik cərgəsinə aid edir.

Frazeoloji birləşmələrdə tərəflərdən birinin zəif olmasının hiss edilməsi əsasdır. Onlar da mənə cəhətdən bölünməz olurlar. Bu vahidlər sabit söz birləşmələrinin analitik tipi hesab edilir. Belə birləşmələrdə sözlərdən biri öz müstəqil mənəsində istifadə olunur, digərləri isə ona təhkim olunur. Müstəqil mənədə işlənən tərəf əsas, digər tərəflər isə asılı tərəflər hesab olunur. Bu birləşmələrdə həqiqi mənənin izlərinə təsadüf olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində məsələ müzakirə etmək, imtahan vermək, tədbir tökmək, vəlvələ salmaq, həvəsdən düşmək, məsələ qaldırmaq və s.; ingilis dilində to discuss a question (problemi müzakirə etmək), to take into consideration (nəzərə almaq), to pass an examination (imtahan vermək) və s. Frazeoloji birləşmələrdə tərkib hissələrdən birini sinonim və ya antonimi ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, başını şişirmək – beynini şişirmək, ayağı yüngül olmaq – qədəmləri yüngül olmaq və s. Burada ifadəlilik, obrazlılıq, emosionallıq məcazi mənədə işlənən sözün üzərinə düşür.

Dilçiliyə dair yazılmış ədəbiyyatlarda frazeoloji ifadələr ibarələr kimi qeyd edilir və onlar bədii əsərlərdə, xüsusilə də şeirlərdə geniş istifadə olunur. Bu frazeoloji vahidlər daha çox metafora və epitet kimi işlənirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində acı həqiqət, şirin yalan, ingilis dilində a strong word (acı söz).

Bir sıra alimlər frazeoloji birləşmələrin sözlərə ekvivalent olması fikrini müdafiə edirlər. Amma bəzi dilçilər bu fikrə müsbət münasibət bəsləmir. Bu alimlərdən biri olan Y.R. Gepner bu barədə yazır: “Frazeoloji tərkiblərin sözlə eyni qiymətdə olması tezisi, heç olmazsa, belə bir sadə səbəbə görə qanundan kənardır ki, eyni bir şeyi bir sözün köməyi ilə demək mümkün olduğu halda, iki sözün birləşməsinə müraciət etməyə ehtiyac yoxdur” .

Burada frazeologizmlə sözün ekvivalent olması fikri onların eyniləşdirilməsi demək deyil. Bir sıra frazeologizmlər dildəki sözlərlə qarşılıq təşkil edir. Məsələn, ağzına su almaq – susmaq, qəm dəryasına batmaq – kədərlənmək, dil boğaza qoymamaq – danışmaq və s. Bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq deyə bilərik ki, frazeoloji birləşmələr sözlərlə ekvivalentlik təşkil edir. Bundan başqa, sözsüz ki, sözlərlə frazeologizmlər arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Bunlardan birincisi və ən önəmlisi frazeologizmlərin sözlərə nisbətən daha emosional və ekspressiv olmasıdır.

Frazeoloji birləşmələrlə sözlər arasındakı ümumi cəhət onların hər ikisinin ümumi məna tamlığına malik olmasıdır. Məsələn, dinləmək və qulaq asmaq hər ikisi eyni məna tutumuna malikdir. Buradan elə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, qulaq asmaq daha çox məna tutumuna malikdir, çünki frazeoloji birləşmənin tərkibindəki sözlər müstəqil mənaya malik deyil.

Frazeologizmlər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə sözlərdən və mürəkkəb sözlərdən də fərqlənir:

1) frazeoloji vahidlər sözlər əsasında formalaşır. Sözlər isə kök və şəkilçilərdən ibarət olur;

2) sözlər məna və forma müstəqilliyinə malik olur, frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlər isə ayr-ayrılıqda müstəqillik təşkil etmir, onlar bütöv mənanın yaranmasına xidmət edir;

3) sözlərə yeni şəkilçi artırmaq yolu ilə yeni sözlər düzəltmək olar, lakin frazeoloji vahidlər cümlə yaradılmasına xidmət edir;

4) sözlər adlandırır, frazeoloji birləşmələr isə obrazlı və emosional adlandırır;

5) sözlər həqiqi və məcazi mənalarda istifadə oluna bilər, frazeologizmlər isə yalnız məcazi məna ifadə edirlər;

6) sözlər söz yaradıcılığı əsasında, frazeologizmlər isə qrammatik formalar əsasında yaranır;

7) frazeoloji birləşmələr sintaktik, mürəkkəb sözlər isə leksik vahidlər hesab olunur;

8) mürəkkəb sözlərin mənasını məndən kənar da başa düşmək olar, lakin frazeologizmin mənasını kontekst daxilində bilmək mümkündür;

9) mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasına söz artırmaq mümkündür, lakin frazeologizmlərin tərkib hissələri arasına söz daxil etmək mümkün deyil;

10) mürəkkəb sözlərin dildə ekvivalentləri yoxdur, frazeoloji birləşmələrin isə dildə variantları mövcuddur, başını aparmaq/beynini aparmaq, to make a mouth / to twist one's mouth /to make a wry face /to curl one's lips /to pull faces (ağız burmaq) və s.

11) mürəkkəb sözlər bir vurğu altında deyilsə, frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrini təşkil edən sözlərin hər birinin vurğusu olur .

Frazeologiya dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olub dilin frazeoloji sistemini tədqiqi edir. Frazeologiya termini yunan mənşəli sözdür, yunan dilində “phrasis” (ifadə) və “logos” (məlum) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu sahənin yaradıcısı Ş. Balli hesab edilir. Dildə möhkəmlənmiş və sabit şəkildə istifadə olunan birləşmələrin öyrənilməsi məsələsi ilk dəfə Ş. Balli tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil bir sahəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. Ş. Balli frazeoloji birləşməni təhlil edərkən həm daxili, həm də xarici cəhətlərə diqqət yetirməyi vacib hesab edirdi.

Ş. Ballidən başqa, böyük rus dilçisi V.V. Vinqradovun da frazeologiyanın inkişafında və ayrıca bir elm sahəsi kimi formalaşmasında böyük xidmətləri olmuşdur. V.V. Vinqradov dilçilik elmi tarixində ilk dəfə frazeologiyanın elmi əsaslarını, növlərini, xüsusiyyətlərini, təzahür formalarını işləyib hazırlamışdır. Lakin buna baxmayaraq, o, frazeoloji vahid terminini

işlənməmişdir. V.V. Vinoqradov qeyd edir ki, semantik mənada frazeoloji vahidlərin sözlərə ekvivalent olma dərəcələri hamısında eyni deyil, o, frazeoloji birləşmələri sözlərin ekvivalenti, frazeoloji birlikləri isə sözlərə potensial ekvivalent hesab edirdi.

Frazeologiya problemi Azərbaycan dilçiliyində də geniş işlənmiş mövzulardan biridir. Bu məsələ ilk dəfə M. Hüseynzadənin dərsliyində işıqlandırılmışdır. Bundan başqa, S. Murtuzayev, S. Cəfərov, A. Qurbanov, H. Bayramov, N. Rəhimzadə, B. Tahirbəyovun yazmış olduğu materiallarda da bu mövzu haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Bunun əsasında deyə bilərik ki, frazeologiya da iki aspektdə diaxronik və sinxronik planda tədqiq oluna bilər. Diaxronik aspektdə frazeoloji birləşmələrin tədqiqi zamanı dilin tarixi inkişafı əsas götürülərək, ən qədim zamanlardan müasir dövrə qədər frazeoloji birləşmələrin inkişaf prosesi öyrənilir. Sinxronik aspektdə frazeoloji vahidlərin tədqiqi dedikdə isə dilin müasir vəziyyəti nəzərə alınaraq, hazırkı zamanda olan frazeoloji vahidlərin semantik və struktur xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Tədqiqat işində hər iki dildəki somatik frazeologizmlər sinxronik aspektdə araşdırılmışdır.

Dilçilik elmində frazeologiyanın predmetinin müəyyən edilməsi vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Frazeologiyanın başlıca predmeti dildəki qeyri-sərbəst, sabit söz birləşmələrinin yaranmasını şərtləndirən amilləri öyrənmək, onların leksik, qrammatik və sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, bu birləşmələri tarixi inkişafını və müasir vəziyyətini araşdırmaqdan ibarətdir. Frazeologiya elminin tədqiqat obyektini söz birləşmələrinin qeyri-sərbəstliyini şərtləndirən qanunauyğunluqların öyrənilməsi və bunun əsasında qeyri-sərbəst söz birləşmələrinin tarixi inkişafını və xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Frazeologiyanın vəzifələrinə ən başlıcası qeyri-sərbəst birləşmələrin semantik-sintaxmatik əlaqələrinin müəyyən edilməsi daxildir.

2. İngilis Dilindəki Somatik Frazeologizmlərin Leksik-Semantik Xüsusiyyətləri

Somatik frazeoloji birləşmələr bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də geniş yayılmış hallardan biridir. Anatomik leksemlər istənilən mədəniyyətdə mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki onlar vacib semantik və metaforik əlaqələrin yaradılması üçün istifadə edilir. Bu ona görə belədir ki, hər kəs müəyyən anatomik quruluşa malikdir və hər hansı bir şeyi onlarla əlaqələndirib ifadə etmək daha asandır.

İnsanın bədəninin sahələrini ifadə edən somonimik komponentli somatik frazeologizmlərə head, hair, beard, face, forehead, eyelashes, eyebrow, eyelids, cheek, mouth, lip, tooth / teeth (eyeteeth), chin / jaw, neck, shoulder, back, chest, breast, waist, arm, armpit, elbow, hand, palm, wrist, finger, thumb, nail, leg / foot, knee, heel, ankle, toes somatizmləri daxildir.

İngilis dilində “hand” somatizmi ilə olan somatik frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir (310). “Hand” somatizmi demək olar ki, universal rol oynayır. Ə. Hacıyeva “hand” komponentli frazeologizmlərin on üç mənə növünü göstərmişdir. Bu söz müxtəlif mənələrdə – ünsiyyət, bacarıq, fəaliyyət, ünsiyyət mübadiləsi, fikrin praktiki tətbiqi kimi mənələr ifadə edir : to join hands (arxa-arxaya vermək), refuse in a helping hand to someone (arxa çevirmək), to give a free hand (kiməsə sərbəstlik vermək), to sit on one’s hands (özünü işə verməmək) və s.

İngilis dilində somonimik leksemlər içərisində “head” somatizmlə frazeologizmlər “hand” somatizmlə frazeologizmlərdən sonra üstünlük təşkil edən digər bir qrup hesab edilir (227). Yalnız Oxford İngilis dili Lüğətində (“Oxford English Dictionary”) “head” sözünün işləndiyi yetmiş dörd situasiya qeyd edilmişdir. Baş insan bədəninin ən mühüm hissəsi olduğu üçün bütün dillərdə müxtəlif forma, mövqe, ölçü, funksiya ifadə edən məqamları bildirmək üçün istifadə edilir.

“Head” somatizminin işləndiyi frazeologizmlər semantik baxımdan bir sıra mənələr ifadə edir: 1) düşüncə prosesi ilə bağlı olan somatik frazeoloji vahidlər: make head or tail of (anlamağa çalışmaq, bir şeyi qavramaq), to put their heads together/to lay one’s heads together (baş-baş vermək, fikirləşmək) və s.; 2) yaddaş, zəhin, ağıl mənasını ifadə edən somatik

frazeologizmlər: to have a clear head / a clear head / to have a head on one's shoulders (ağlı başında olmaq), a wooden head (kütbeyin) və s., 3) insanın fiziki və ya psixoloji vəziyyətini ifadə edən somatik frazeologizmlər: hang one's head (başı aşağı olmaq), to drive be off one's head (başını itirmək) və s., 4) anlayışa xas olan mükəmməliyin vacibliyini ifadə edən somatik frazeologizmlər: to hold one's head high/hold up one's head/carry one's head high / hold one's head up (başını uca tutmaq) və s. Bu məna qrupları arasında düşüncə prosesi ilə bağlı olan somatik frazeologizmlər "head" komponentli frazeologizmlərin daha böyük bir qismini təşkil edir (180).

İngilis dilində aşağı ətraf başlıca olaraq iki hissəyə - leg (ayağın yuxarı hissəsi) və foot (aşağı dayaq hissə). "Foot"(118) və "leg" (71) somatizmləri ingilis dilində sürəti və hərəkəti ifadə edir. Bu somatizmlər sabitlik və ya qeyri-sabitlik, özünə inam kimi mahiyyətlər kəsb edir. Məsələn, to let the grass grow under one's feet (özünü işə verməmək), to set off on the right foot (yaxşı başlanğıc etmək), to be on one's last legs (ayaqları ardınca getməmək), to shake a leg (tələsmək) və s.

"Face" (106) komponentli somatik frazeologizmlər: to make a wry face (üzünü turşutmaq), right to someone's face (açıq üzünə demək), to smile all over one's face (ağzı qulaqlarına qədər açılmaq) və s.

"Finger" (73) komponentli somatik frazeologizmlər: to rap someone's fingers (danlamaq), to twirl one's fingers (avara gəzmək), to have a finger in a pie (bir işdə əli olmaq) və s.

"Mouth" (62) komponentli somatik frazeologizmlər: hand-to-mouth prospects (təsadüfi çörək pulu), with one's heart in one's mouth (ürək döyüntüsü ilə), to make a mouth (üz-gözünü büzüsdürmək) və s.

"Shoulder" (56) komponentli somatik frazeologizmlər: from someone else's shoulders (başqasının paltarı), to have a head on one's shoulders (yaxşı başı olmaq), head and shoulder above someone (bir baş üstün olmaq) və s.

"Back" (52) komponentli somatik frazeologizmlər: to put one's back into (canını qoymaq), to pay back in kind (borclu qalmamaq), to straddle someone's back (boynunda oturmaq) və s.

"Heel" (52) komponentli somatik frazeologizmlər: to dig one's heels in (iki ayağını bir başmağa dirəmək), to fall head over heels (başı üstə gəlmək), to take to one's heels (qaçıb başını qurtarmaq) və s.

"Tooth" / "teeth" (45) komponentli somatik frazeologizmlər: (a) tooth for (a) tooth (baş-başa gəlmək), to stick to smth. tooth and nail (dördəlli tutmaq), to be armed to the teeth (təpədən dırnağadək silahlanmış) və s.

"Arm" (31) komponentli somatik frazeologizmlər: to put one's arms round someone (ağuşunu açmaq), to fold one's arms (ağzı ilə milçək tutmaq), to keep someone at arm's length (aralı saxlamaq) və s.

"Neck" (30) komponentli somatik frazeologizmlər: to be up to one's neck in debt (borc içində olmaq), to wring someone's neck (ayağını başından aşırmaq), to risk one's neck (başı gicişmək) və s.

"Knee" (24) komponentli somatik frazeologizmlər: to force someone to his knees (diz çökdürmək), on one's hands and knees (əlləri və ayaqları üstündə), to feel weak in the knees (gücsüzlüyünü hiss etmək) və s.

"Lips" (24) komponentli somatik frazeologizmlər: to be on everybody's lips (adı dillərdə olmaq), to curl one's lips (ağız burmaq), from lip to lip (ağızdan-ağza düşmək) və s.

"Cheek" (14) komponentli somatik frazeologizmlər: to puff up one's cheeks (qaşqabağını tökmək), cheek by jowl (qulağının dibində), to be rolling down one's cheeks (tər sel kimi axmaq) və s.

“Thumb” (14) komponentli somatik frazeologizmlər: to be under someone’s thumb (ayaq altında qalmaq), to twiddle one’s thumbs (avara gəzmək), one’s fingers go all thumbs (bacarıqsız) və s.

“Chin” / “jaw” (12) komponentli somatik frazeologizmlər: to take smth. on the chin (ümidi itirməmək), stop your jaw (ağzını yummaq), up to the chin (boğaza qədər) və s.

“Elbow” (12) komponentli somatik frazeologizmlər: at one’s elbow (ağzının içində), up to the elbow in work (boğaza qədər), to rub elbows with someone (yoldaşlıq etmək) və s.

“Toe” (12) komponentli somatik frazeologizmlər: to turn up one’s toes (ölmək), to tread on someone’s toes (qəlbə dəymək), on one’s toe (gülürüz) və s.

“Palm” (10) komponentli somatik frazeologizmlər: to grease someone’s palm (rüşvət vermək), the palm of one’s head (ovucun içi kimi), as bare as the palm of your hand (yoxsul olmaq) və s.

“Beard” (8) somatizmlə somatik frazeologizmlər: to laugh in one’s beard (bığaltı gülmək), to wag one’s beard (çərənçilik etmək), one’s beard is silvered (saqqala dən düşmək) və s.

“Eyebrows” (7) komponentli somatik frazeologizmlər: to get stewed to the eyebrows (keflənmək), to raise one’s eyebrows (qaşını oynatmaq), to raise one’s eyebrows (təəccüblənmək) və s.

“Nail” (7) komponentli somatik frazeologizmlər: to the finger nails (tamam kamal), to work tooth and nail (ürəkdən çalışmaq), By God’s nail! (Allah haqqı!) və s.

“Breast” (4) komponentli somatik frazeologizmlər: to make a clean breast of it (ortaya tökmək), to cuddle to one’s breast (qucaqlamaq) və s.

“Ankle” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: to break an ankle (nigahdan əvvəl ikicanlı olmaq), by ankle express (piyada), sprain one’s ankle (hamilə olmaq).

“Chest” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: to get it off one’s chest (acığını çıxarmaq), it’s a weight off one’s chest (elə bil çiyimdən dağ düşdü), a bulging chest (qabarıq sinə).

“Eyelid” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: without batting an eyelid (gözünü qırpmadan), not to flicker an eyelid (kirpiyini qırpmadan), hang by the eyelids (boş buraxmaq).

“Forehead” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: high forehead (açıq alın), to wrinkle one’s forehead (alnını qırıxdırmaq), to be written at his forehead (alnına yazılmaq).

“Eyelashes” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: hang on by the eyelashes (inad göstərmək), without turning an eyelash (vecinə almadan), bat an eyelash (laqeyd olmaq).

“Eyeteeth” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: cut one’s eyeteeth (həyat təcrübəsi qazanmaq), draw smb’s eyeteeth (var-yoxunu əlindən almaq), have one’s eyeteeth (ağıllı olmaq).

“Waist” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: slender waist (incə bel), to bow to the waist to someone (baş əymək), a short waist (yuxarıda yerləşən bel).

“Wrist” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: slap on the wrist (yüngül cəzalandırma), kick in the wrist (içki), limp wristed (zəif).

“Armpit” (2) komponentli somatik frazeologizmlər: to be up to the armpits on debt (borc içində olmaq), to take hold of someone under the armpits (qoltuğundan tutmaq).

Omonim frazeologizmlərə tərkibində “hand” (25): fold one’s hands – 1. sərbəst söz birləşməsi kimi əlini əlinin üstünə qoymaq, 2. məcazi mənada iş heç bir iş görməmək kimi mənalarını ifadə edir; untie smb’s hand – 1. həqiqi mənada kiminsə əlini açmaq, 2. məcazi mənada bir kəsə sərbəstlik vermək; bound hand and foot – 1. bir kəsin əlini, ayağını bağlamaq, 2. kiməsə maneə olmaq; shake hands with smb. – 1. bir kəslə əl görüşmək, 2. əl çəkmək; “finger” (6): burn one’s fingers – 1. barmağını yandırmaq, 2. maliyyə itkisinə məruz qalmaq; in smb’s fingers – 1. bir kəsin barmaqlarında, 2. bir kəsin təsiri altında və s.; “foot” (5): stand on one’s feet – 1. ayaqüstə dayanmaq, 2. kiməsə arxalanmamaq və s.; “hair” (3): lose one’s hair

– 1. saç tükülmək, 2. özündən çıxmaq, hirsələnmək, comb smb's hair –1. bir kəsin saçını daramaq, 2. başına oyun açmaq və s. somatizmləri olan somatik frazeologizmləri misal göstərə bilərik.

Tədqiqat zamanı əldə etdiyimiz somonimik leksemlərdən ibarət somatik frazeologizmlər arasında “hand” komponentli 65 sinonim cütlüyü, məsələn, to sit with idle hands // to keep one's hands in pockets (əli cibində gəzmək), close right at hand // next one's hand (əlinin altında), to have able hands // to have wonderful pair of hands (barmaqları qızıl kəsmək) və s.; “head” komponentli 45 sinonim cütlüyü, məsələn, an empty head // someone's head is stuffed with straw (savadsız, “boş baş”), to be over head and ears in love with someone // to fall head over heels in love with someone (ala qarğa balasına aşiq olmaq) və s.; “foot” / “feet” komponentli 42 sinonim cütlüyü, məsələn, to have one's foot in the grave // to be with one's foot in the grave (bir ayağı qəbirdə olmaq), to tread under foot // to trample under foot (ayaq altına salmaq) və s. əldə edilmişdir.

Lüğətlərlə aparılan iş zamanı ingilis dilində “hand” komponentli 20 antonim cütlük, məsələn, to be in bad hands (pis əllərdə olmaq) to be in good hands (yaxşı əllərdə olmaq), at any hand (hər ehtimala qarşı) – at no hand (heç vechlə), to keep one's hands in pockets (əli cibində) – work with both hands (var-gücü ilə işləmək), with a sparing hand (qənaətlə) – with open hand (səxavətlə) və s.; “head” komponentli 16 antonim cütlük, məsələn, to have a good head on one's shoulders (ağlı başında olmaq) – lose one's head (ağlı başında olmamaq), a clear head (parlaq zəka) – an empty head (başıboş), have one's head on the clouds (xəyalı göylərdə uçmaq) – have a level head (ayıq-sayıq olmaq), a hot head (beyniqanlı) – a cool head (sakit, soyuqqanlı) və s.; “foot” / “feet” komponentli 10 antonim cütlük: light feet (yüngül addımlar) – heavy feet (ağır addımlar), to be on a friendly footing with (dostluq münasibətində olmaq) – to be on a war footing (döyüş vəziyyətində olmaq), to pull foot (var-gücü ilə qaçmaq) – drag one's feet (ayaqlarını sürmək) və s. əldə olunmuşdur.

3. Azərbaycan Dilindəki Somatik Frazeologizmlərin Leksik-Semantik Xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində istifadə olunan frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismini məhz somatik frazeologizmlər təşkil edir. Bu baxımdan somatik komponentli frazeologizmlərin dilimizin zənginləşməsindəki və rəngarəng olmasındakı rolu əvəzsizdir. Hətta oğuz türklərinin ən qədim dövrlərini əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını nəzərdən keçirdikdə belə, dastanın hər boyunun somatik frazeologizmlərlə zəngin olduğunu müşahidə edirik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastlarında somatik frazeologizmləri ilk dəfə tədqiq edən H. Bayramov olmuşdur. Bu baxımdan N. Bağirovun “Dədə Qorqud dastanlarında somatik frazeologizmlər” adlı tədqiqat işi də olduqca maraqlı doğurur: “Dastanlarda işlənən somatizmlər həm müasir Azərbaycan türkcəsində, həm də digər türk ədəbi dillərində və dialektlərində arxaikləşməyə məruz qalmadan müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq bu gün də işlənilməkdədir” (Кунин, 1970: 343)

Azərbaycan dilində somonimik leksikanın tərkibinə “baş”, “saç”, “üz”, “ayaq”, “daban”, “qol”, “əl”, “barmaq”, “çiyin”, “bel”, “boyun”, “ağız”, “dodaq”, “diş”, “alın”, “çənə”, “yanaq”, “qaş”, “diz”, “bağır”, “qoltuq”, “dırnaq”, “ovuc”, “döş”, “saqqal”, “bığ”, “damaq”, “sinə”, “kürək”, “kirpik”, “dirsək”, “bilək” somatizmləri daxildir.

Azərbaycan dilində somonimik leksemlərdən “əl” somatizminin olduğu somatik frazeologizmlər üstünlük təşkil edir (257). “Əl” somatizminin olduğu somatik frazeologizmlər bacarıq, qabiliyyət kimi fəaliyyətin müxtəlif formalarını, eyni zamanda emosiyalar (narahatlıq və digərləri) ifadə edir. Məsələn, bir əli yağda, bir əli balda olmaq, bir əldə iki qarpız tutmaq, bir işdə əli olmaq, əl-ayağa düşmək, çörəyini əlindən almaq, əl açmaq, əl altından, əl atmaq və s.

“Baş” somatizmi, məlum olduğu, kimi insanın zehni fəaliyyəti və düşüncə prosesi ilə əlaqədar olan orqandır (240). Bu somatizmin iştirak etdiyi somatik frazeologizmlər müxtəlif

semantik mənalar ifadə edir: 1) əqli fəaliyyət bildirən somatik frazeologizmlər: baş açma, baş açmaq, baş işlətmək, baş sındırmaq, başa düşmək, başı işləmək, başı işləməmək, başında bir şey olmamaq və s.; 2) təsdiq, müsbət mənə ifadə edən somatik frazeologizmlər: yaxşı başı olmaq, başını sudan çıxarmaq, başını itirməmək, başı yerinə gəlmək, başına dolanmaq, başına pərvanə kimi dolanmaq, başında gəzdirmək, başını uca tutmaq, başını uca etmək və s.; 3) inkar mənə bildirən somatik frazeologizmlər: başı çıxmamaq, başa düşməmək, baş olmamaq, baş tutmamaq (alınmamaq), başa batmamaq, başdan çıxmamaq, başı açılmamaq, başı ayılmamaq, başı işləməmək, başına girməmək və s.; 4) insanın emosional və fiziki vəziyyətini ifadə edən somatik frazeologizmlər: ağılı başından çıxmaq, başdan keçmək (canını fəda etmək), başına kül ələmək, ağılı başından getmək, baş-beyindən olmaq, baş-qulağı getmək, başı aşağı olmaq və s.; 5) insan davranışı ilə bağlı ola somatik frazeologizmlər: başdan eləmək (rədd eləmək), başa gətirmək (düzəltmək), baş qoşmaq, başa çatdırmaq, başdan rədd olmaq, başdansovdu işləmək, başına salmaq, başına iş açmaq, başına yeritmək və s. Bu qruplar arasında insan davranışı ilə bağlı olan mənə qrupu çoxluq təşkil edir (120).

“Ayaq” (125) somatizminin olduğu somatik frazeologizmlər bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də hərəkətin müxtəlif formalarını ifadə edir: ayaq açmaq, ayaq basmaq, ayaq dirəmək, ayaq döymək, ayaq saxlamaq, ayaqdan cəld, ayaqdan diri, ayaqdan düşmək və s.

“Ağız” (102) komponentli somatik frazeologizmlər: ağız açıla qalmaq, ağız əymək, ağız dolusu danışmaq, ağız ləzzəti ilə yaşamaq, ağız yummaq və s.

“Üz” (70) komponentli somatik frazeologizmlər: üzünə pərdə tutmaq, üzünə gülmək, üzünə gün doğmaq, üzünə ələk tutmaq, üzündən oxumaq, üzündən nur tökülmək və s.

“Diş” (54) komponentli somatik frazeologizmlər: dilini dişləmək, dilini dişinin altında saxlamaq, dilini dişinə sıxmaq, dişini canına taxmaq və s.

“Boyun” (34) komponentli somatik frazeologizmlər: boyun qaçırmaq, boyun olmaq, boyuna qamış ölçmək, boyun tutmaq, boyun vermək, boyun əymək və s.

“Barmaq” (30) komponentli somatik frazeologizmlər: barmaq uzatmaq, barmaqla göstərilmək, barmaqları qızıl kəsmək, barmağına dolmaq və s.

“Daban” (30) komponentli somatik frazeologizmlər: daban döymək, dabanlarını yağlamaq, dabanına tüpürmək, dabanını yalamaq və s.

“Qol” (28) komponentli somatik frazeologizmlər: qollarını çırmayıb işə girişmək, qolları yanına düşmək, qolları arasına almaq, qol-qanadını sındırmaq və s.

“Bel” (24) komponentli somatik frazeologizmlər: bel bağlamaq, belinə çöpdən dirək, belini qırmaq, belini bükmək, beli üzükdən keçmək və s.

“Saç” (22) somatizminin olduğu somatik frazeoloji birləşmələr müxtəlif emosiyalar və ya yaşa dolmaq mənaları ilə bağlı olur: saç ağartmaq, saçını yolmaq, saç-birçək ağartmaq, saçından-saqqalından utanmamaq və s.

“Çiyin” (21) komponentli somatik frazeologizmlər: çiyinlərinə düşmək, çiyindən ağır yük düşmək, çiyindən düşmək, çiyinə yükləmək və s.

“Qaş” (19) komponentli somatik frazeologizmlər: qaşını oynatmaq, qaş-göz eləmək, “gözün üstündə qaşın var” deməmək, qaşqabağı yer süpürmək və s.

“Dodaq” (17) komponentli somatik frazeologizmlər: dil-dodaq açmaq, dil-dodaq gəmirmək, dodaqlarını çeynəmək, dodaqlarını sallamaq və s.

“Bağır” (17) komponentli somatik frazeologizmlər: bağrı çatlamaq, bağrı daşa dönmək, bağrı qan olmaq, bağrı yarılmaq, bağrına basmaq və s.

“Qoltuq” (16) komponentli somatik frazeologizmlər: qoltuq altına almaq, qoltuq altında yaşamaq, xoruzunu qoltuğuna vermək, qoltuğa girmək və s.

“Çənə” (15) komponentli somatik frazeologizmlər: boş-boş çənə döymək, çənədən möhkəm, çənəsi qızıışmaq, çənəsinin altına salmaq, çənə vurmaq və s.

“Dırnaq” (14) komponentli somatik frazeologizmlər: ayaqdan-dırnaqdan düşmək, dırnaqlarını keçirtmək, dırnaq yeri axtarmaq, əti dırnaqdan ayırmaq və s.

“Alın” (13) komponentli somatik frazeologizmlər: alın təri tökmək, alın təri ilə qazanmaq, alnında yazılmaq, alnını qırışdırmaq, alnına gün doğmaq və s.

“Ovuc” (13) komponentli somatik frazeologizmlər: ovucun içi kimi, gözünün yaşı ovucunun içində olmaq, ovucunun içini iyləmək və s.

“Döş” (12) komponentli somatik frazeologizmlər: döşünə döymək, başını döşünə salmaq, döş-döşə gəlmək və s.

“Diz” (11) komponentli somatik frazeologizmlər: diz çökdürmək, dizinə döymək, dizləri titrəmək, dizinin dibini kəsdirmək, dizinin kəndiri kəsilmək və s.

“Saqqal” (10) komponentli somatik frazeologizmlər: saqqalından utanmamaq, saç-saqqalı ağartmaq, saqqal tərptmək, saqqala dən düşmək və s.

“Saç” (9) komponentli somatik frazeologizmlər: saç-birçək qoymamaq, saç-birçəyə çıxmaq, saçlarına dən düşmək və s.

“Bığ” (8) komponentli somatik frazeologizmlər: saqqaldan kəsib bığa yamamaq, yuxarı baxırsan - bığ, aşağı baxırsan – saqqal, bığyağı vermək və s.

“Sinə” (8) komponentli somatik frazeologizmlər: sinə görmək, sinəsi dolu, sinəsinə döymək və s.

“Kürək” (7) komponentli somatik frazeologizmlər: kürək kürəyə vermək, kürək söykəmək, kürəyi qovuşmaq və s.

“Kirpik” (6) komponentli somatik frazeologizmlər: kirpikləri titrəmək, kirpiyi ilə od götürmək, kirpiyi ilə od qaldırmaq və s.

Tədqiqat zamanı “əl” (105) komponentli ən az iki mənası olan çoxmənalı somatik frazeologizm: əl çəkmək – 1. imtina etmək, 2. buraxmaq; əl vurmaq – 1. toxunmaq, 2. əl çalmaq, alqışlamaq; əldən düşmək – 1. yorulmaq, taqəti qalmamaq, 2. qocalmaq, yaşlaşmaq; “baş” komponentli (100): baş əymək – 1. baş endirmək, 2. tabe olmaq; baş aparmaq – 1. dəng eləmək, 2. qaçmaq; baş çəkmək – 1. başı dəsmalla bağlamaq, 2. ziyarət etmək; ağı başına gəlmək – 1. ayılmaq, özünə gəlmək, 2. tutduğu səhvi başa düşmək; “ayaq” (70) komponentli: ayağı sözüne baxmamaq – 1. çox yorulmaq, 2. çətin yerimək, 3. taqəti qalmamaq; ayağı yerdən üzülmək – 1. gözlənilməz hadisədən bərk təsirlənmək, 2. həyəcanlanmaq, 3. qorxmaq; ayağından çəkmək – 1. maneə olmaq, 2. paxıllıq etmək və s.; “ağız” (65) komponentli çoxmənalı somatik frazeologizm: ağızdan boş – 1. söz saxlamayan, 2. sözü keçməyən; ağız bala batmaq – 1. bir şeydən faydalanmaq, xeyir götürmək, 2. hər işdə uğur qazanmaq, ağız ilə quş (milçək) tutmaq – 1. fərsətli, bacarıqlı, zirək olmaq, 2. hər şeyi tez anlamaq və s. müəyyən edilmişdir.

Lüğətlərlə aparılan tədqiqatın nəticəsində “əl” (31) komponentli: əl açmaq – 1. dilənmək, 2. dua etmək; əl uzatmaq – 1. kömək etmək, 2. bir kəsin malında gözü olmaq, 3. əlini harasa uzatmaq (həqiqi mənada); əl atmaq – 1. girişmək, təşəbbüs etmək, 2. yardım etmək, maddi kömək etmək; əl bulmaq – 1. bir işə girişmək, qoşulmaq, 2. cəzalandırmaq, möhkəm döymək və s.; “baş” (25) komponentli: başa vurmaq – 1. ömrü başa vurmaq, 2. etdiyi yaxşılığı bir kəsə xatırlatmaq; baş vermək – 1. ortaya çıxmaq, 2. cücərmək, böyümək; baş alıb getmək – 1. hara gəldi çıxıb getmək, 2. arzuolunmaz dərəcədə çoxalmaq; “ayaq” (10) komponentli omonim somatik frazeologizm: ayağa qaldırmaq – 1. sağaltmaq, 2. qaldırmaq (həqiqi mənada), ayağı düşmək – 1. uğurlu olmaq, 2. harasa yolüstü getmək və s.; “üz” (8) komponentli omonim somatik frazeologizm: üz vermək – 1. nazı ilə oynamaq, üzünə xoş baxmaq, 2. vaqə olmaq, ortaya çıxmaq, təsadüf etmək və s. müəyyən etmişik.

Aparığımız müşahidənin nəticəsində “əl” komponentli 120 sinonim frazeologizm cütü: əl tutmaq // əl uzatmaq, əl üstündə saxlamaq // əl üstündə gəzmək, ələ keçirmək // ələ almaq, əli yatmaq // əli öyrənmək və s.; “baş” komponentli 100 sinonim frazeoloji cütü: baş dolandırmaq // baş gırləmək, başa minmək // başa çıxmaq, başdan eləmək // başdan sovmək,

başı açılmaq // başı ayazımaq, başını işə salmaq // başını ağrıtmək və s.; “ayaq” komponentli 30 sinonim frazeoloji cütlüyü (bunlardan 10-u “əl” somatizmi ilə birlikdə): ayaqlarını bir başmağa dayamaq // ayaqlarını bir başmağa dirəmək, ayaq basmamaq // ayağı dəyməmək, əl-ayağı boşalmaq // əl-ayağı qurumaq // əl-ayağı soyumaq, əl-ayağı süstəlmək // əl-ayağını bağlamaq // əl-ayağını kəsmək və s.; “üz” komponentli 28 sinonim cütlüyü: üz tutmaq // üz qoymaq, üzə düşmək // üz durmaq, üzə qabarmaq // üz bozartmaq, üzünün suyu tökülmək // üzünün əti tökülmək “ağız” komponentli 25 sinonim cütlüyü: ağızdan dürr tökmək // ağızdan inci saçmaq, bir ağız demək // bir ağız oxumaq, ağız əymək // ağız büzmək // ağız burmaq və s. müəyyən edilmişdir.

Somonimik komponentli somatik frazeoloji vahidlər içərisində paronim cütlüklərinə də təsadüf edilir. Məsələn, barmağına dolmaq // əlinə dolmaq, ayağına düşmək // əlinə düşmək, başına oyun gəlmək // başına hava gəlmək, bir ağız demək // bir ağız oxumaq, boynuna almaq // boynuna qoymaq, əl-ayağını bağlamaq // əl-ayağını toplamaq, əli cibində gəzmək // əlini cibinə salmaq (pul xərcləmək) və s.

Nəticə

Frazeologizmlər dilin leksik sisteminə daxil olan elə vahidlərdir ki, onlar mənə xüsusiyyətlərinə görə xüsusi qrup yaradır və sintaktik cəhətdən tərkib hissələrinə bölünməyib bütövlükdə cümlə üzvü olurlar. Frazeologizmlərin semantik mənə növlərindən olan somatik frazeologizmlər də digər frazeologizmlər kimi eyni keyfiyyət və dəyərlərə malikdir, uzun zamandan bəri xalqın həyatında sabitləşmiş ifadələr kimi istifadə olunmaqdadır.

Elmi-tədqiqat işi ingilis və Azərbaycan dillərindəki somatik frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat işinin sonunda bir sıra nəticələrə gələ bilirik ki, bu nəticələr bizə ingilis və Azərbaycan dillərindəki somatik frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, somatik frazeologizmlərin mənə qrupları, onların dildə işlənmə tezlikləri haqqında bir sıra fikirlər söyləməyə imkan verir. Məqalədə irəli sürülən fikirlərdən əldə etdiyimiz nəticələri belə qruplaşdırma bilirik:

1) Frazeologizmlərin üç mənə növü, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birliklərin hər biri somatik frazeologizmlər üçün də səciyyəvidir, lakin frazeoloji qovuşmalar bu tip frazeologizmlər arasında daha geniş yayılmışdır.

2) Somatik frazeologizmlərlə somatizmlər arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər, frazeoloji birləşmələrlə sözlər arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərlə eyniyyət təşkil edir.

3) İngilis və Azərbaycan dillərindəki somatik frazeologizmlərin tədqiqi göstərir ki, onların bir çoxu bir-birilə ekvivalentlik təşkil etməkdədir. Lakin bir sıra somatik frazeoloji vahidlər isə milli koloriti əks etdirdiyindən hər bir xalqın özünəməxsus olması ilə səciyyələnir (to offer someone one's hand and heart- ürək/könül vermək, to oil (warm) someone's hand – ağızına atmaq, as bare as the palm of your hand / live from hand to mouth - ağızına qurd düşmək / yoxsul olmaq, to take wise words to heart – qulağında sırqa eləmək və s.).

4) Statistik metodun vasitəsilə əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, ingilis dilində somatik frazeologizmlərin böyük bir qismini “hand” (12.8 %), Azərbaycan dilində isə “ürək” (12.4 %) somatizmlə birləşmələr təşkil edir.

5) To offer someone one's hand and heart (ürək/könül vermək) somatik frazeologizmini Azərbaycan dilindəki qarşılığının “əl vermək” şəklində yox, “ürək vermək” formasında işlədilməsi daha uyğundur, çünki “əl vermək” frazeologizmi dilimizdə “kömək etmək” mənasında işlənməkdədir. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi hər bir xalqa məxsus olan yerli, milli koloritdir ki, hər iki xalqın dil mənəzərəsini müəyyən etməyə kömək edir.

6) İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilindəki bəzi frazeoloji birləşmələrin tərkibində “ürək” sözünün sinonimi “qəlb”, “könül” sözləri də işlədilməkdədir və bu da “ürək” konseptinin linqvo-kulturoloji əhəmiyyətini sübut edən başqa bir faktır. Fikrimizcə, bu cür emosional məzmunlu sözlərin frazeoloji vahidlərin tərkibində işlədilməsi xalqımızın dünyagörüşü və emosional təbiəti ilə əlaqədardır.

7) Diqqəti cəlb edən maraqlı cəhətlərdən biri də həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində qorxu hissini göstərmək üçün ürəyin ağız və ya boğazda olması şəklində ifadə edilməsidir (to have one's heart in one's mouth/throat // ürəyi ağızına gəlmək).

8) Həm ingilis, həm Azərbaycan dillərində sensorimik leksemlərdən tərkibində “eye” / “göz” sözünü ehtiva edən somatik frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi gözün insan həyatındakı yeri ilə bağlıdır: məlum olduğu kimi, göz insanın normal həyat fəaliyyətini təmin edən ən dəyərli orqanlardan biridir və informasiyanın böyük bir qismini bu orqan vasitəsilə qəbul edirik. Elə bunun nəticəsidir ki, məsələn, həyatımızda ən dəyərli insanları əzizləmək üçün Azərbaycan dilində gözümün işığı (nuru), ingilis dilində isə the light of my eyes kimi ifadələrdən istifadə edilir. Bu somatik frazeologizmlər tam ekvivalent hesab olunur.

9) Hər iki dildə tərkibində “hand” / “əl”, “leg” / “ayaq” sözlərini ehtiva edən frazeoloji vahidlərin də sayı yetərli dərəcədə çoxdur. İnsanın hərəkətini təmin edən başlıca orqanları adlandıran bu somatizmlərlə olan birləşmələrin daha çox işlədilməsi təsadüfi deyildir. Lakin ingilis dilində bu somatizmlərlə olan birləşmələrin mənası əsas sözün ilkin mənası ilə bağlı olsa da, Azərbaycan dilindəki somatik frazeoloji birləşmələr somatizmin ilkin mənası ilə çox da əlaqəli olmur.

10) “Dil” / “tongue”, “ağız” / “mouth” sözlərini ehtiva edən frazeoloji birləşmələr də araşdırmamız nəticəsində əldə etdiyimiz cədvəllərin yuxarı hissəsində yerləşir, yəni digər somatik frazeologizmlərlə müqayisədə daha üstün yer tuturlar. Bu nəticəni biz insanların fikirlərini ifadə etmək və eyni zamanda vacib həyatı prosesləri yerinə yetirmək baxımından bu orqanların olduqca əhəmiyyətli olduğu ilə izah edirik. Sayına görə bu frazeologizmlərin üstünlük təşkil etməsinin digər bir səbəbi isə həmin sözlərin çoxmənalı olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, frazeologizmlərin yaranmasında məhz çoxmənalı sözlər mühüm rol oynayır.

11) Azərbaycan dilində tərkibində “ürək” sözünün olduğu frazeoloji birləşmələr ingilis dilində tərkibində “heart” sözü olan birləşmələrlə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Zənnimizcə, bunun başlıca səbəbi azərbaycanlıların rəşional fikirlərdən daha çox emosiyalara, hissələrə, duyğulara önəm verməsi ilə bağlıdır. İngilis dilində isə tərkib hissələrindən biri “head” sözü olan birləşmələr üstünlük təşkil edir ki, bu da daha çox onların emosional deyil, rəşional düşüncə tərzinə malik olmaları ilə bağlıdır.

12) Somatik frazeologizmlərin ən böyük qismi Azərbaycan dilində “ürək” sözü əsasında yaranıbsa (12.4 %), ingilis dilində bu “hand” sözüdür (12.8 %). Fikrimizcə, bu fərq ingilis və azərbaycanlılara xas olan dünyanın dil mənzərəsini əks etdirən xüsusiyyətlərdən biridir.

13) Hər iki dildə çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik kimi xüsusiyyətlər daha çox tərkibində “head” / “baş”, “heart” / “ürək”, “hand” / “əl”, “foot” / “ayaq”, “tongue” / “dil” somatizmləri olan somatik frazeologizmlər üçün səciyyəvidir. Frazeoloji birləşmələrin komponentləri çox zaman çoxmənalılıq təşkil etsə də, lakin frazeoloji birləşmələrin hər biri eyni dərəcədə çoxmənalılıq ifadə etmir.

KAYNAKÇA

1. Adilov M.İ. Kontrastiv leksikologiya. Bakı: Bakı universiteti, 1990, 76 s
2. Əhmədova K. Ş. Somatik frazeologizmlər. // Bakı universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2005, № 4, s. 44-50
3. Qurbanov A. Ümumi dilçilik : 2 cildə. 1-ci cild. Bakı: Nurlan, 2004, 748s
4. Arnold I. V. The English Word. Москва, « Высшая школа» 1986, 295 p
5. Bashkatova Y. Symbolic features of somatic concepts. // International scientific online journal, № 9, 2015, p. 45-51
6. Ginzburg R. S. , Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A course in modern English lexicology. 2nd edition. Moscow: “Vysšaja škola”, 1979, 269 p.

7. Guliyev H. Body-parts idioms in English and their corresponding forms in Azerbaijani. // *Dil və ədəbiyyat*, № 27, 2014, s. 110-112
8. Iyish B. A. The structure of modern English. Ленинград: «Просвещение», 1970, 243 p.
9. Magomedova U. A. The comparative analysis of somatic phraseological units with somatonyms бәтәп / head “голова” in the Avar language and English. // *Известия ДГПУ*, №3, 2015, s. 53-57
10. Moon R. Fixed expressions and idioms in English. New York: Oxford University Press Inc., 1998, 340 p.
11. Алексеева С. Г. Фразеологизмы с компонентами "сердце" и "душа" в современном русском языке: Автореф. дис... канд. филолог. наук, Москва: Русский язык, 2001, 18 с.
12. Кармышаков А. О. Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках: Автореф. дис... канд. филолог. наук, Бишкек, 1992, 27с.
13. Кевлюк И. В. Соматический сектор фразеологической картины мира. // *GISAP Philological Sciences*, 2014, № 5, s. 26-28
14. Кунин А.В. Английская фразеология. Москва: “Высшая Школа”, 1970, 343с.
15. Мугу Р. О. Полисемантизм соматической лексики (на материале русского и немецкого языков): Автореф. дис... канд. филолог. наук, Майкоп, 2003, 24 с.

